

BEATA LORENS

Dzieje społeczno-gospodarcze Kolbuszowej do 1772 roku

1. Lokacja wsi i jej funkcjonowanie w XVI i XVII wieku

Kolbuszowa jest położona nad rzeką Nil w centralnej części Płaskowyżu Kolbuszowskiego, w południowej części Kotliny Sandomierskiej. Pod względem przynależności administracyjnej w okresie staropolskim miejscowość należała do województwa sandomierskiego i do pilzneńskiego powiatu sądowego oraz skarbowego. Była własnością prywatną, przynależną do klucza dóbr rzochowskich, zwanych od XVI wieku kluczem rzemieńskim, a potem od XVII wieku do dóbr kolbuszowskich¹.

Powstanie miejscowości determinowało jej usytuowanie na obszarze Puszczy Sandomierskiej. Przez długi czas obszar puszczański stanowił pas oddzielający Polskę Piastów od Rusi Halickiej. Ta naturalna granica przestała mieć znaczenie po przyłączeniu Rusi Halickiej przez króla Kazimierza Wielkiego w 1340 roku, co otworzyło możliwości rozwoju osadnictwa. Intensyfikacja działań kolonizacyjnych nastąpiła na tym obszarze w XV i XVI wieku.

Nazwa Kolbuszowa pojawiła się w źródłach dość późno, bo dopiero na początku XVI wieku. Jej genezę etymologiczną łączy z nazwą osobową Kolbusz, a więc imieniem lub nazwiskiem zasadźcy, na co wskazywała budowa słowo-

---

¹ M. Skowroński, Kolbuszowa. *Krótki zarys dziejów*, Kolbuszowa 1999 (dodatek do „Ziemi Kolbuszowskiej”), s. 3-5.

twórcza². Nie zachował się dokument lokacji wsi, więc nie można precyzyjnie ustalić czasu jej założenia.

Maciej Skowroński i Marian Piórek wiązali powstanie Kolbuszowej z lokacją sąsiedniej miejscowości Werynia, której początki datowali na 2. połowę XV wieku³. Wojciech Mrocza widział wspólną genezę Weryni i Kolbuszowej, które funkcjonowały jako dwie części tej samej miejscowości (Werynia Wielka i Mała) i w XVI wieku w spisach poborowych wymieniane były wspólnie jako jeden organizm wiejski. W tym stuleciu następował proces oddzielenia wsi i uformowania dwóch samodzielnych jednostek⁴.

Procesy osadnicze na terenie Kolbuszowej rozpoczęłyby się na kilkanaście lat przed pojawieniem się sołectwa, a więc w ostatniej ćwierci XV wieku. Lokowanie wsi Werynia i Kolbuszowa na prawie niemieckim Wojciech Mrocza wiązał z działalnością Jana Feliksa Tarnowskiego „Szrama” po 1484 roku⁵. Kazimierz Skowroński lokację wspomnianych wsi wiązał z prawem średzkim, którym posługiwali się w swoich dobrach Leliwici Tarnowscy⁶. Piotr Miodunka, sytuując lokację Kolbuszowej w 2. połowie XV wieku, przypisywał ją Tarnowskim, którzy mieli założyć dwie wsie: Werynię Wielką i Werynię Małą. Ich zasadzcą miał być Mikołaj Kolbusz lub jego przodek (najpewniej ojciec). Werynia Wielka to późniejsza Kolbuszowa, w której zapewne rezydował sołtys Mikołaj, stąd też od jego nazwiska pochodziła jej nazwa⁷. Ów Mikołaj z Kolbuszowej („de Colbusszowa”) pojawił się w źródłach w 1500 roku, gdy przed sądem ziemskim pilźnieńskim stanęła jego żona Anna, zaś on sam stawał w 1503 roku (Mikołaj Kolbusz z Weryni)⁸. Według Kazimierza Skowrońskiego ów szlachetny Mikołaj Kolbuski mógł być ziemczonym Ślązakiem o nazwisku Kolbe, Kolber, Kolbusz lub jego potomkiem i od jego nazwiska pochodzi nazwa miejscowości. Przez *Colberhyef* – dwór, folwark Colbego w 1513 roku powstała „Colbuschowa”, a w roku 1535 „Kolbuszo-

² A. Orzechowska, *Nazwy miejscowe dawnego powiatu pilźnieńskiego oraz prawobrzeżnej części dawnych powiatów sandomierskiego i wiślickiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 31-32, 99.

³ M. Skowroński, Kolbuszowa. *Krótki zarys dziejów*, s. 5; M. Piórek, *Pięć wieków Weryni. Zarys dziejów wsi XVI-XX w.*, Werynia 2004, s. 47.

⁴ W. Mrocza, *Geneza i początki parafii*, w: *Parafia kolegiacka Wszystkich Świętych w Kolbuszowej w latach 1510-2010. Studia, szkice i materiały*, red. S. Zych, Kolbuszowa 2010, s. 20-21.

⁵ Tamże, s. 22.

⁶ K. Skowroński, *Gdy Kolbuszowa stawiała się stolicą powiatu*, „Biuletyn”, 9 (1967), s. 130.

⁷ P. Miodunka, *Rola Mieleckich i Tarnowskich z linii rzemieńskiej w rozwoju osadnictwa na obszarze Puszczy Sandomierskiej*, RK, 7 (2003), s.19.

⁸ ANK, zesp. 3 – Księgi ziemskie pilźnieńskie, sygn. 4, s. 670; sygn. 6, s. 533; P. Miodunka, *Rola Mieleckich i Tarnowskich*, s.19.

wa”. Wspomniany historyk nie zgadzał się z teorią, iż nazwa miejscowości pochodziła od zbója Kolbucha z Puszczy Sandomierskiej⁹. Zdaniem innych historyków-regionalistów m.in. Wojciecha Mroczi i Mariana Piórka rodzina o nazwisku Kolbe pochodziła z Sandomierza. Wywodzili się z mieszczaństwa, ale uzyskali szlachectwo i byli związani z dworem Tarnowskich na przełomie XV i XVI wieku. Z tej rodziny mieli pochodzić zasadźcy m.in. Piotr Kolbe z Sandomierza, który na polecenie hetmana Jana Tarnowskiego lokował w 1543 roku wieś Tarnowskie koło Lubaczowa¹⁰.

Mikołaj Kolbusz z Kolbuszowej poślubił Annę, córkę szlachcica Jana Rokosza z Koszyc Wielkich. Jego siostra Katarzyna wyszła za mąż za mieszczanina ropczyckiego Stanisława Cioska. Mikołaj zmarł między 1513 a 1519 rokiem. Pozostawił liczne potomstwo, synów: Marcina, Jana i Piotra oraz córki: Annę, Zofię i Katarzynę. Wdowa po nim Anna żyła jeszcze w 1526 roku. Opiekunem wdowy i dzieci po Mikołaju Kolbuszu został Stanisław Tarnowski z Rzemienia¹¹.

W 1508 roku dokonano podziału dóbr należących do Tarnowskich między synów Jana Amora Tarnowskiego i wówczas wymieniono Kolbuszową jako schedę należną najstarszemu synowi Stanisławowi Tarnowskiemu. Podział dokonany przez Feliksa Ligęzę został zatwierdzony przez króla Zygmunta I Starego¹².

W 1. połowie XVI wieku wskutek rozwoju osadnictwa w Puszczy Sandomierskiej doszło do rozgraniczenia dóbr i kompleksów majątkowych celem rozsądzenia sporów granicznych. W 1510 roku sąd ziemski sandomierski rozgraniczył włości Stanisława Tarnowskiego (miasto Rzochów i dobra rzochowskie) i Stanisława Mieleckiego (Mielec, Wojsław, Cmolos). Stanisław Tarnowski określany był wówczas jako „dominus Stanislaus de Zochow et Kolbuszowa”¹³. W 1519 roku komisja królewska na polecenie Zygmunta I rozgraniczyła dobra królewskie (Raniżów i Wola Raniżowska) od włości Stanisława Mieleckiego (Cmolos) i Stanisława Tarnowskiego (Kolbuszowa i Werynia)¹⁴. W 1524 roku komisja rozdzieliła granice m.in. Kolbuszowej

⁹ K. Skowroński, *Gdy Kolbuszowa stawiała się*, s. 131.

¹⁰ M. Piórek, *Pięć wieków Weryni*, s. 53.

¹¹ P. Miodunka, *Rola Mieleckich i Tarnowskich*, s. 19-20.

¹² *Archiwum Ksiąg Sanguszków w Sławucie*, wyd. B. Gorczak, t. V: 1513-1547, Lwów 1897, nr 34, s. 35-37.

¹³ Tamże, nr 49, s. 60-61.

¹⁴ Tamże, nr 96, s. 114-115; nr 103, s. 122-129.

i Weryni od dóbr królewskich w Ropczycach¹⁵.

Usytuowanie Kolbuszowej związane było z średniowiecznym szlakiem prowadzącym z Ropczyc i Sędziszowa przez teren Puszczy Sandomierskiej do Leżajska i włączenia się w szlak ruski. Jak zauważał Józef Półciwarteł, droga ta stawiała się w XV i XVI wieku popularna ze względu na większe bezpieczeństwo i znaczenie gospodarcze dla okolicznych terenów. Z kolei później przez Kolbuszową poprowadził szlak na północ do Mielca i na południe do Rzeszowa, co dawało możliwości rozwoju gospodarczego i wymiany handlowej z wykorzystaniem szlaku węgierskiego¹⁶.

W rejestrach poborowych z XVI wieku Kolbuszowa występowała razem z Werynią. W 1508 roku wieś wymieniano obok kilkunastu wchodzących w skład klucza rzechowskiego, należącego do Stanisława Tarnowskiego, z których czynsz wynosił 26 grzywien¹⁷. W 1536 roku w Kolbuszowej z Werynią mieszkało 62 kmieci osiadłych i 11 zagrodników. Funkcjonowały tam 2 karczmy, młyn wodny oraz 2 sadzawki rybne. W miejscowościach znajdował się folwark. Obie wsie płaciły 53 grzywny czynszu, oddawały 200 korców owsa, 20 kapłonów, a także sery i jaja. W obu były lasy należące do kasztelana sądeckiego Tarnowskiego, w których znajdowały się barcie. Płacono od nich 12 grzywien czynszu¹⁸.

W 1581 roku w obu wsiach odnotowano 66 kmieci gospodarujących na 24 łanach i 2 łany sołtysie, 20 zagrodników z rolą, 12 komorników, 10 ubogich i 12 rzemieślników¹⁹. W ciągu XVI wieku wieś Kolbuszowa zwiększała liczbę swych mieszkańców, którzy oprócz rolnictwa zajmowali się rzemiosłem i handlem. Ustanowienie parafii w Kolbuszowej podniosło rangę wsi wśród innych miejscowości.

W 1629 roku w rejestrze poborowym nadal odnotowywano łącznie Werynię i Kolbuszową. Posiadały one wówczas 96 kmieci gospodarujących na 24 łanach i płacących w sumie 96 florenów, 20 zagrodników ze swoich ról uiszczało 16 florenów, świadczenie od 12 komorników z bydłem wynosiło 12

¹⁵ Tamże, nr 128, s. 157-159; nr 129, s. 159-163; W. Dworzaczek, *Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego*, Warszawa 1985, s. 338 (przyp. 45).

¹⁶ J. Półciwarteł, *Majątność kolbuszowska w XVI-XIX wieku – rozległość i gospodarka dworska*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie”. Seria Społeczno-Pedagogiczna i Historyczna, 28 (1998), Historia 7, s. 75.

¹⁷ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, opr. A. Pawiński, Małopolska, t. IV, Warszawa 1886, (Źródła dziejowe, t. XV), s. 468-469.

¹⁸ Tamże, s. 504; M. Skowroński, *Kolbuszowa. Krótki zarys dziejów*, s. 5.

¹⁹ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, Małopolska, t. IV, s. 255; M. Skowroński, *Kolbuszowa. Krótki zarys dziejów*, s. 6.

florenów 24 grosze, zaś od 10 ubogich komorników – 2 floreny 20 groszy. Z przedstawionych danych wynika, że kmiecie posiadali wówczas średnio po ćwierć łana roli. Na rzecz skarbu królewskiego płacili po 30 groszy z jednego łana. Zagrodnicy płacili po 24 grosze, a komornicy bez bydła po 8 groszy. W wymienionych wsiach pracowało 22 rzemieślników zobowiązanych do płacenia w sumie 11 florenów 22 groszy. Ponadto dochód z młyna o dwóch kołach wynosił 6 florenów 12 groszy. Łącznie z Kolbuszowej i Weryni płacono 145 florenów i 18 groszy²⁰. Zgodnie z wyliczeniem Józefa Półciwarka do 24 łanów kmiecych należałoby doliczyć łany zagrodnicze (ok. 2,5 łana), rzemieślnicze (ok. 1,5 łana), beneficjum plebańskie z poddanymi (ok. 2-3 łany) oraz łany folwarku pańskiego (co najmniej 5-7 łanów). W sumie obie wsie miałyby do 40 łanów ról uprawnych, oprócz łąk, pastwisk, łązów²¹. Nie wiadomo, jak na początku XVII wieku kształtowały się świadczenia pańszczyźniane na rzecz dworu. Wydaje się, że nie różniły się one zasadniczo od tych uiszczanych w innych gospodarstwach folwarcznych okolicznych dóbr. Oprócz kilkunastu robocizny w tygodniu i świadczeń w naturze kmiecie i zapewne w mniejszym stopniu zagrodnicy płacili czynsz, którego podstawą był wymiar gruntowy. Komorników zwykle obowiązywały mniejsze powinności bez odbywania dni pańszczyźnianych. Być może część prac pańszczyźnianych związana była z eksploatacją lasu.

Przyjmując, że rodzina kmiecia i rzemieślnicza składała się z sześciu osób, zagrodnicza z pięciu, komornicza z czterech, można oszacować liczbę mieszkańców Kolbuszowej i Weryni na początku XVII wieku. Szacunkowa liczba mieszkańców tych miejscowości w 1629 roku stanowiłaby ok. 900 osób²².

Na początku XVII wieku Kolbuszowa składała się z dwóch części wsi (górnej i dolnej) rozwijających się wzdłuż doliny niewielkich rzek Kolbuszówki i Nilu, w dorzeczu których uformowały się dwa stawy: Gat i Ogonek. Układ wsi miał formę łańcuchówki o systemie łanowym. Od południa Kolbuszowa sąsiadowała z wsią Kupno, od północy ze Świerczowem i Dubasem, od zachodu z Nową Wsią, zaś od wschodu z Werynią. Pierwszy kolbuszowski folwark Podsobnie rozwinął się z dawnego sołtystwa liczącego 2 łany. Zwany

²⁰ Z. Guldon, L. Stępkowski, Z. Trawicka, *Rejestr poborowy powiatu pilzneńskiego z 1629 roku*, „Kieleckie Studia Historyczne”, 1 (1977), s. 246.

²¹ J. Półciwartecki, *Majętność kolbuszowska w XVI–XIX wieku*, s. 76. Według badań osadnictwa w Puszczy Sandomierskiej zagroda wynosiła pół ćwierci łanowej.

²² C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 80; J. Motylewicz, *Początki Żołyni (do połowy XVII w.)*, w: *Dzieje Żołyni*, red. W. Bonusiak, Żołynia 1998, s. 98.

był później łańcem pańskim, biegł w kierunku wschodnim, ku Weryni. Przez obszar ten przebiegał trakt z Krakowa przez Sędziszów w głąb Puszczy Sandomierskiej oraz droga z Rzeszowa w kierunku na Tarnobrzeg i Sandomierz. To skrzyżowanie traktów w Kolbuszowej, w części środkowej, pomiędzy stawami, uformowało nawsie pod dawnym dworem wójtów dziedzicznych i folwarkiem, w pobliżu którego na skraju wsi Kolbuszowa Dolna powstał kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych²³. Pomiedzy nim a kościołem szpitalnym pw. św. Stanisława na południu i młynem wodnym położonym przy grobli łączącej mostem brzegi Nilu na wschodzie utworzył się obszar stanowiący w XVII wieku centrum Kolbuszowej²⁴.

Już za rządów ostatniego z Tarnowskich Kolbuszowa stawała się miejscem czasowego pobytu lub rezydowania właścicieli wsi. Dwór Tarnowskich według Kazimierza Skowrońskiego i Mieczysława Książka sytuowano w miejscu dawnej siedziby sołtysa, w pobliżu kościoła szpitalnego, w części wsi nazywanej Tarnowcem²⁵. Z kolei Jacek Bardan lokalizuje tę siedzibę, określając ją jako murowaną i obronną na terenie niwy „Pański łąn” ciągnącej się w kierunku Weryni, w części zwanej Zwierzyńcem. Ów „podupadły zamek” wymieniony na przełomie lat 70. i 80. XVIII wieku i związany administracyjnie z Werynią miał stanowić siedzibę Tarnowskich²⁶.

Po objęciu władzy nad Kolbuszową przez Lubomirskich nastąpiło przekształcenie dworu w letnią rezydencję zgodnie z panującą na zachodzie modą wilegiatury otoczonej ogrodami i sadzawkami wodnymi. Pałac usytuowano na obszarze „łanu Pańskiego”, między rzeką Nil i stawami a Zwierzyńcem. Do 1650 roku trwały prace nad realizacją założenia rezydencjonalnego, chociaż być może myślano już o organizacji miasta, na co wskazywać może sposób uformowania kompozycji zespołu pałacowo-ogrodowego oraz działania gospodarcze zmierzające do uaktywnienia rynku lokalnego²⁷.

Funkcjonowanie w miejscowości siedziby właścicieli dóbr i jej rozbudowa sprzyjały rozwojowi rzemiosła kolbuszowskiego. Osiadli w dobrach magnackich rzemieślnicy byli na usługach dworu i wykonywali zlecenia zarzą-

²³ M. Książek, *Miasta prywatne Wiśnicz Nowy i Kolbuszowa (na tle działalności urbanistyczno-architektonicznej Lubomirskich w XVII wieku)*, Kraków 1990, s. 124, 126.

²⁴ J. Bardan, *Zabudowa miejska Kolbuszowej do 1939 r.*, „Biuletyn Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej”, 5(2021), s. 39.

²⁵ M. Książek, *Miasta prywatne*, s.126.

²⁶ J. Bardan, *Zabudowa miejska Kolbuszowej do 1939 r.*, s. 38-39; *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779-1783*, t. 4, cz. A, red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków 2012, sekcja 98, s. 86.

²⁷ M. Książek, *Miasta prywatne*, s. 126-127.

dzających gospodarstwem pańskim. Zdarzało się dość często, że wraz z przenosinami dworu do innej siedziby również i oni musieli podróżować. Stąd też skarżyli się do panów dziedzicznych, tak jak tokarz Bartłomiej Wijaszowski, który w suplice pisał: „ja mizerny rzemieślnik tokarz, będąc już od lat 10, jak mnie przywieziono z Dubna do Zasławia, a wszelką robotę kontynuował zamkową, ani chałupy swojej nie mam przy mojej starości, a zawsze jestem potrzebny i wygodny zamkowemu rozkazowi, w czym mnie rozkaz zajdzie, to muszę robić”²⁸. W XVII wieku w majątkach magnackich pojawiali się również wykwalifikowani rzemieślnicy z zagranicy, sprowadzani przez właścicieli dla wykonania określonych robót. Nie inaczej było i w Kolbuszowej, gdzie prace nad siedzibą pańską były konsultowane z architektami pozostającymi na usługach Lubomirskich.

Rachunki dworu Lubomirskich z 2. połowy XVII wieku zawierały wiadomości dotyczące specjalności rzemieślniczych skupionych przy rezydencji i funkcjonujących w folwarkach kolbuszowskich. Zatrudniano przede wszystkim stolarzy specjalizujących się głównie w produkcji mebli i posadzek taflowych. Oprócz nich wymieniano sporą grupę reprezentującą różne zawody: cieśli, kowala, kołodzieja, krawca, kucharza, lepiarza, malarza, młynarza, mularza, piekarza, powroźnika, rymarza, szewca, stelmacha, stolarza, strycharza, szklarza, sztukatora, ślusarza, tokarza, zegarmistrza, złotnika. Pod względem ilościowym przeważali stolarze, dzięki którym ośrodek kolbuszowski stał się szeroko znany jako zaplecze meblarskie²⁹.

Księgi metrykalne parafii kolbuszowskiej już od lat 40. XVII wieku wymieniały imiona stolarzy (Stanisław, Łukasz, Marcin)³⁰. W 1645 roku stolarz z Kolbuszowej Krzysztof Procykowicz wpisał się do cechu zbiorowego w Mielcu jako terminator. Być może po uzyskaniu statusu majstra wrócił do Kolbuszowej, bo w latach 60. XVII wieku w tamtejszych dobrach pracował „stolarz Krzysztof” oraz „stolarz Procek z Kolbuszowej”³¹. W 1678 roku dla Lubomirskich pracował stolarz Piotr, zaś w latach 1680-1682 wymieniano

²⁸ F. Zacny, *Rola dworu Lubomirskich i Sanguszków w rozwoju miasta Kolbuszowa na przełomie XVII i XVIII wieku*, w: *Kolbuszowa. 300 lat miasta*, red. J. Bardan, Kolbuszowa 2001, s. 64 (aneks nr 2).

²⁹ ANK, zesp. 678 – Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 336, s. 49-65; ANK, zesp. 637 – Archiwum Sanguszków, rkps 200, s. 32-56, 120-140, 190-196.

³⁰ APK, Liber Baptisatorum 1640-1663, t. 1, k. 34v, 160v; APK, Liber Baptisatorum 1664-1679, t. 2, k. 15, 16, 20v, 22, 23v.

³¹ ANK, Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 336, s. 57, 62; M. Maciąga, *Rzemiosło i wymiana handlowa*, w: *Mielec. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk, t. 1, Mielec 1984, s. 295.

stolarza Stanisława Kolisza wykonującego posadzkę do pałacu w Wiśniczu³². Rodzina Koliszów być może wywodziła się z Niwisk, bo w 1682 roku wymieniano „stolarza Kolisza starego z Niwisk”, ale jej przedstawiciele osiedlili się również w Kolbuszowej Dolnej³³.

Rzemieślnicy kolbuszowscy wykonywali zlecenia również dla innych rezydencji rodu Lubomirskich, m.in. w Wiśniczu, Pełkiniach, Lublinie i w Warszawie. Pracowali też dla króla Jana III Sobieskiego w Wilanowie. Za wykonanie „posadzek” do królewskiego pałacu stolarz kolbuszowski otrzymał 434 złp³⁴. Pracowali również dla klasztorów katolickich, m.in. w Lublinie i Sandomierzu³⁵.

Z połowy XVII wieku pochodziły informacje o młynarzach kolbuszowskich, trzymających młyn pod zamkiem. W 1. połowie XVII wieku występował Jacko, który odkupił rolę („Przymiarek”) i pół łąki nad stawem Ogonek („Ogonków”) od karczmarza Mikołaja Disa. Po Jacku młyn przejął Walenty Rospart („przybysz z gór”), zaś po nim młyn pozostawał w rękach rodziny Bunarów: Jana, Wojciecha i znów Jana. Jan Bunar był właścicielem młyna w 1685 roku³⁶. Występował jeszcze na początku XVIII wieku, kiedy skarżył się na Żyda Icka, faktora książęcego, który odebrał mu pole leżące w niwie zwanej Cegielnią. W swej suplice wymieniał również wcześniejszych młynarzy kolbuszowskich: Tomasza Mazura i Stanisława Świątkę³⁷. W księgach metrykalnych parafii kolbuszowskiej występował także młynarz Wojciech Częstkowic (lata: 1649, 1651, 1652)³⁸. Wymieniany w tych samych źródłach metrykalnych Maciej Młynarz i jego żona Zofia „de Poręczu” według ustaleń Wojciecha Mroczyki raczej nie powinni być łączeni z młynem kolbuszowskim³⁹.

We wsi Kolbuszowa funkcjonowały karczmy. W 1536 roku w rejestrze poborowym odnotowano dwie karczmy w Kolbuszowej i Weryni. Jeszcze

³² ANK, Archiwum Sanguszków, rkps 200, s. 45, 49, 51, 121.

³³ Tamże, s. 121.

³⁴ Tamże, s. 41

³⁵ Tamże, s. 38-39, 48, 132; rkps 441/5, s. 133; rkps 441/7, s. 99; M. Skowroński, *Kolbuszowa. Krótki zarys dziejów*, s. 32-33.

³⁶ ANK, Archiwum Sanguszków, teka 120, plik 10, s. 17-21.

³⁷ ANK, Archiwum Sanguszków, teka 123, plik 36, s. 27, 31.

³⁸ APK, Liber Copulatorum 1640-1676, t. 1, k. 31v; Liber Baptisatorum 1640-1663, t. 1, k. 88v, 111v.

³⁹ APK, Liber Baptisatorum 1640-1663, t. 1, k. 19; W. Mroczyka *Trzy nieznane siedemnastowieczne osady*, w: *Parafia kolegiacka Wszystkich Świętych w Kolbuszowej w latach 1510-2010. Studia, szkice i materiały*, red. S. Zych, Kolbuszowa 2010, s. 259-264.

przed lokacją miasta w Kolbuszowej pojawili się Żydzi, którym Lubomirscy powierzali funkcje arendarzy w swojej majątności. W 1662 roku występował Żyd Kalmon, u którego zaopatrywano się w łój⁴⁰.

Wieś nie mogła obejść się bez kowala. W latach 50. XVII wieku występował kowal Łukasz, zaś w latach 80. tego stulecia – kowal Tomasz zwany Krzemienieckim, pracujący na potrzeby folwarku⁴¹.

Źródła metrykalne parafii kolbuszowskiej wymieniają również kramarzy Błażeja i Mariannę Sętkowskich (Sentkowskich), którzy funkcjonowali w Kolbuszowej w latach 80. XVII wieku, a więc tuż przed nadaniem miejscowości praw miejskich⁴². Ich działalność handlową można wiązać z rozwojem wymiany towarowej i przygotowaniami do zmiany statutu prawnego osady.

2. Właściciele Kolbuszowej i ich majątność

2.1. Właściciele dóbr

A. W majątności Tarnowskich i Mieleckich

Początki funkcjonowania Kolbuszowej wiązały się z działalnością osadniczą rodu Tarnowskich. W 1508 roku miejscowość była zlokalizowana w dobrach Stanisława Tarnowskiego, najstarszego syna Jana Feliksa Tarnowskiego „Szrama” i Katarzyny Ligęzianki z Bobrku, kasztelana chełmskiego od 1526 roku, zaś od 1527 roku kasztelana sudeckiego⁴³. 24 czerwca 1513 r. Stanisław Tarnowski wykupił sołectwo dziedziczne zwane Kolbuszową od Mikołaja Kolbuskiego lub jego syna⁴⁴. Za sołectwo zapłacił 600 grzywien, co stanowiło znaczną kwotę, biorąc pod uwagę, że wówczas koń bojowy kosztował 3–4 grzywny. Wysoka suma, jaką zapłacił Tarnowski, świadczy o tym, że sołectwo kolbuszowskie musiało być wówczas dobrze zagospodarowane i dawać nadzieję na znakomite profity w przyszłości⁴⁵. Za rządów kasztelana Stanisława Tarnowskiego na terenie dawnego sołectwa Mikołaja Kolbuskiego (Kol-

⁴⁰ ANK, Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 336, s.49.

⁴¹ APK, Liber Copulatorum 1640-1676, t. 1, k. 159a; Liber Baptisatorum 1682-1724, t. 3, k. 35; ANK, Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 336, s.56.

⁴² APK, Liber Copulatorum 1640-1676, t. 1, k.17; Liber Baptisatorum 1682-1724, t. 3, k. 19.

⁴³ F. Kiryk, *Miasta regionu mieleckiego do poł. XVII w.*, s. 229.

⁴⁴ P. Miodunka, *Rola Mieleckich i Tarnowskich*, s. 19; W. Dworzaczek, *Hetman*, s. 338.

⁴⁵ M. Skowroński, *Kolbuszowa. Krótki zarys dziejów*, s. 5; W. Mrocza, *Geneza i początki parafii*, s. 21.

busza) powstał folwark nazywany Podsobnie i rozpoczęto wznoszenie zabudowań dworskich⁴⁶.

Po śmierci Stanisława Tarnowskiego Kolbuszowa wraz z połową dóbr ziemskich znalazła się w 1546 roku pod władzą wdowy po nim Katarzyny z Firlejów Tarnowskiej jako dożywocie⁴⁷. Później ich właścicielami stali się synowie Stanisława Tarnowskiego – Wojciech i Jan Amor. Nie wiadomo, czy bracia dokonali podziału dóbr, czy gospodarowali razem. Po śmierci Jana Amora Tarnowskiego dziedzicem Kolbuszowej stał się syn Wojciecha – Stanisław Tarnowski (ur. między 1550 r. a 1556 r.), żonaty z Zofią Mielecką. O kolejnym Stanisławie Tarnowskim wiadomo niewiele, bo nie angażował się w działalność publiczną i nie pełnił urzędów. Słynął natomiast jako bardzo dobry gospodarz. Za jego rządów wzrosło znaczenie Kolbuszowej i Weryni wśród miejscowości należących do klucza ziemskiego. Nastąpił również rozwój samej wsi Kolbuszowa, w której założono drugi folwark zwany Wojków. Stanisław Tarnowski ufundował kościół szpitalny św. Stanisława i w Kolbuszowej 21 czerwca 1587 r. spisał swą ostatnią wolę⁴⁸.

Małżeństwo Stanisława i Zofii z Mieleckich Tarnowskich pozostało bezdzietne, dlatego za zgodą króla Stefana Batorego, wyrażoną w Nowym Mieście Korczynie w 1585 roku, po śmierci Stanisława Tarnowskiego dobra klucza ziemskiego po 1587 roku przeszły na rzecz Hieronima Mieleckiego (ok. 1545-1587), brata Zofii Tarnowskiej. Na Kolbuszowej i Weryni zabezpieczono dla niej dożywocie i wsie te należały do niej przynajmniej do 1599 roku⁴⁹.

Po Hieronimie Mieleckim włości kolbuszowskie przejęła, ze względu na przedwczesną śmierć syna Aleksandra, jego jedyna córka Anna⁵⁰. Jej pierwszym mężem był kasztelan sądecki i starosta olsztyński Joachim Ocieski, zmarły w 1613 roku. Po jego śmierci Anna Mielecka wyszła za Adama Ratowskiego. Jej drugie małżeństwo było burzliwe. Anna Ratowska, wraz ze szlachcicem Janem Zaduskim zamieszany w fałszowanie monety, miała spiskować w celu otrucia swojego męża. Ratowski zorientowawszy się w tej sprawie, kazał

⁴⁶ M. Skowroński, *Kolbuszowa. Krótki zarys dziejów*, s. 5.

⁴⁷ *Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie*, t. V, nr 346, s. 378-380; F. Kiryk, *Miasta regionu mieleckiego do poł. XVII w.*, s. 230; W. Dworzaczek, *Hetman*, s. 340.

⁴⁸ F. Kiryk, *Miasta regionu mieleckiego do poł. XVII w.*, s. 230; M. Skowroński, *Kolbuszowa. Krótki zarys dziejów*, s. 6.

⁴⁹ P. Miodunka, *Rola Mieleckich i Tarnowskich*, s. 24-25; W. Dworzaczek, *Hetman*, s. 341-342.

⁵⁰ M. Skowroński, *Kolbuszowa. Krótki zarys dziejów*, s. 6.

w 1615 roku uwięzić Zaduskiego⁵¹. Przed sądem miała stanąć również Anna Ratowska. Ten konflikt i koszty sądowe zmusiły spadkobierczynię Mieleckich do sprzedaży części swoich dóbr. W 1616 roku Anna z Mieleckich Ratowska sprzedała klucze kolbuszowski i rzemieński wojewodzie krakowskiemu Stanisławowi Lubomirskiemu za 240 tys. złp⁵².

Za rządów Anny z Mieleckich Ratowskiej Kolbuszowa wyrosła na dominującą wieś w najbliższej okolicy. Funkcjonował w niej wówczas drugi folwark zwany Wojków, zlokalizowany na gruncie Jastrzębie. Wokół Kolbuszowej uformował się klucz dóbr zwanych kolbuszowskimi, złożony z dziewięciu wsi (9 folwarków i 2 kuźnie)⁵³.

B. Kolbuszowa w dobrach Lubomirskich

Wojewoda krakowski i starosta sandomierski Stanisław Lubomirski (1583-1649), przejmując w 1616 roku Kolbuszową wraz z okoliczną włością, podjął decyzję o założeniu w niej kolejnej rezydencji rodowej. Stanisław Lubomirski był właścicielem rozległej fortuny położonej na obszarze kilku województw. Poślubiając w 1613 roku księżniczkę Zofię Ostrojską, stał się posiadaczem licznych dóbr w województwie ruskim. Doczekał się trzech synów: Aleksandra Michała, Jerzego Sebastiana i Konstantego Jacka oraz dwóch córek. Całość dóbr Lubomirskiego położonych w pięciu województwach (krakowskim, sandomierskim, ruskim, wołyńskim i kijowskim) liczyła 17 całych miast i część jednego, 313 całych wsi i części w trzech innych, 163 folwarki i rozległe lasy powierzchni ponad 97 tys. ha⁵⁴. Należał on zatem do grona największych ówczesnych magnatów.

Za czasów Stanisława Lubomirskiego klucz kolbuszowski składał się z 10 wsi i 12 folwarków. Kolbuszowa stanowiła tylko małeńki punkt w rozległym kompleksie dóbr Lubomirskich. Obok klucza kolbuszowskiego Lubomirski kupił również część dóbr rzemieńskich z miastem Rzochów. Według danych rejestru poborowego z 1629 roku były to dobra rozległe, ale w porów-

⁵¹ *Pamiętnik Zbigniewa Ossolińskiego wojewody sandomierskiego*, wyd. W. Kętrzyński, Lwów 1879, s. 47-49; W. Kierst, *Mieleccy, dziedziczni na Mielcu panowie*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”. Dodatek miesięczny do „Gazety Lwowskiej”, XXXVI (1908), s. 417-418.

⁵² W. Kierst, *Mieleccy*, s. 417-418; F. Kiryk, *Miasta regionu mieleckiego do poł. XVII w.*, s. 175; M. Skowroński, *Kolbuszowa. Krótki zarys dziejów*, s. 6.

⁵³ BZNiO, Materiały do historii Polski XV-XVII zebrane przez ks. Franciszka Siarczyńskiego, rkps 495/III, s. 349-353; M. Piórek, *Pięć wieków Weryni*, s. 57; P. Miodunka, *Rola Mieleckich i Tarnowskich*, s. 25.

⁵⁴ A. Homecki, *Rozwój terytorialny latyfundium Lubomirskich (starszej gałęzi rodu) w latach 1581-1754*, „Studia Historyczne”, 15 (1972), z. 3, s. 421; J. Półcwiartek, *Majętność kolbuszowska*, s. 77.

naniu z innymi słabo zasiedlone⁵⁵.

Kolbuszowa stała się jedną z rezydencji, w których przebywał Lubomirski ze swym dworem. Stąd w lutym 1632 r. przesłał list swoim dwóm starszym synom podróżującym w celach edukacyjnych po krajach niemieckich, Francji i Włoszech⁵⁶. W Kolbuszowej 18 marca 1642 r. Lubomirski podpisał akt podziału latyfundium między spadkobierców⁵⁷. Podział dóbr z pewnymi korektami wniesionymi po 1642 roku wszedł w życie dopiero po śmierci Lubomirskiego w 1649 roku⁵⁸.

Na mocy działu majątkowego Stanisława Lubomirskiego Kolbuszową wraz z okolicznymi wsiami otrzymał najstarszy syn Aleksander Michał Lubomirski (1614-1677), starosta sandomierski (od 1645 r.) i wojewoda krakowski (od 1668 r.), żonaty z Heleną Teklą Ossolińską, córką kanclerza wielkiego koronnego i wojewody sandomierskiego Jerzego Ossolińskiego⁵⁹.

Za jego rządów trwał rozwój Kolbuszowej, w której kontynuowano budowę rezydencji rodowej, zapoczątkowaną przez Stanisława Lubomirskiego oraz wznoszono oficyny dla służby dworskiej. Prace budowlane niewątpliwie sprzyjały pobudzeniu rozwoju miejscowego rzemiosła i kontaktom gospodarczym w regionie⁶⁰. Aleksander Michał Lubomirski miał zabiegać o podniesienie rangi Kolbuszowej przez przywilej na erygowanie miasta, co sugerowali badacze dziejów Kolbuszowej, ale wówczas tego pomysłu nie zrealizowano, zapewne z uwagi na zniszczenia wojenne z czasów potopu. W 1661 roku Lubomirski założył w Kolbuszowej targowisko dla okolicznych miejscowości. Dbał również o rozwój miejscowego rzemiosła⁶¹.

⁵⁵ Z. Anusik, *Struktura własności ziemskiej w powiecie pilźnieńskim w roku 1629*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 10 (2011), nr 2, s. 90-91.

⁵⁶ *Napominania Stanisława Lubomirskiego, wojewody natenczas ruskiego, dane synom, Aleksandrovi i Jerzemu, na naukach w cudzych krajach będącym, w latach 1632-1634*, w: *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*, wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołądź-Strzelczyk, M. E. Kowalczyk, Wrocław 2017, s. 268-269.

⁵⁷ BZNiO, rkps 495/III, s. 253-263; Papiery Lubomirskich XVII-XVIII w., rkps 11893/III, s. 23; K. Przyboś, *Akt podziału majątku Stanisława Lubomirskiego z 18 marca 1642 r.*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie”, 10 (1993), Historia 3, s. 16-17, 26.

⁵⁸ J. Długosz, *Latyfundia Lubomirskich w XVII wieku (powstanie – rozwój – podziały)*, Opole 1997, s. 83-84; A. Przyboś, *Lubomirski Aleksander Michał*, w: PSB, t. XVII, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 639.

⁵⁹ J. Długosz, *Latyfundia Lubomirskich*, s. 87-88; M. Skowroński, *Kolbuszowa. Krótki zarys dziejów*, s. 7-8.

⁶⁰ J. Półciwarteł, *Panowie feudalni na Kolbuszowej i ich majątność w XVII-XVIII wieku*, w: *Kolbuszowa. 300 lat miasta*, red. J. Bardan, Kolbuszowa 2001, s. 12-13.

⁶¹ D. Pustelak, *Właściciele majątności kolbuszowskiej (do 1944 r.)*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie”. Seria Społeczno-Pedagogiczna i Historyczna, 28 (1998),

Za rządów Aleksandra Michała Lubomirskiego i jego żony Heleny Tekli wśród służby pałacowej w Kolbuszowej przebywała Agnieszka (Jadwiga) Machówna, słynna kolbuszowianka urodzona ok. 1648 roku, która w 1677 roku została oskarżona przed Trybunałem Koronnym o bigamię i stracona w 1681 roku. Losy tej córki chłopki pochodzącej z Kolbuszowej oraz dobosza z wojsk prywatnych Lubomirskich, wydanej za mąż za kozaka na służbie księcia Lubomirskiego, są bardzo interesującą historią. Opuściwszy męża, Machówna udała się do Warszawy, gdzie podawała się za szlachciankę Aleksandrę Zborowską. Zyskawszy zainteresowanie zamożnego austriackiego oficera Kollatiego, wyszła za niego za mąż, popełniając bigamię, i wyjechała z nim do Wiednia. Tam po raz kolejny łamiąc prawo, poślubiła syna kasztelana sudeckiego Stanisława Rupniewskiego, z którym wyjechała do Paryża. Po śmierci Rupniewskiego wróciła do Polski i związała się ze starostą łukowskim Kazimierzem Domaszewskim, poślubiając również jego. Jednak nadmierna chciwość sprawiła, że przeciwko niej wystąpiła siostra Rupniewskiego z oskarżeniem o fałszywe podawanie się za Zborowską i bigamię. Dzieje nieszczęsnej Agnieszki zostały uwiecznione przez XVII-wiecznych poetów: Wespazjana Kochowskiego i Jana Gawińskiego⁶².

Po śmierci Aleksandra Michała Lubomirskiego w 1677 roku dobra kolbuszowskie przejął jego jedyny syn Józef Karol Lubomirski (ok. 1661-1702), żonaty od 1783 roku z siostrzenicą króla Jana III Sobieskiego Teofilą Ludwiką Zasławską-Ostrogską (1654-1709), wdową po kasztelanie krakowskim Dymitrze Wiśniowieckim, dziedziczką ordynacji ostrogskiej. Z małżeństwa na świat przyszło kilkoro dzieci, z których wieku dorosłego dożyło troje: córki Teresa i Marianna oraz syn Aleksander Dominik⁶³. Józef Karol Lubomirski pełnił szereg urzędów centralnych: koniuszy koronny (1683-1692), marszałek nadworny koronny (1692-1702), zaś w 1702 roku na kilka miesięcy przed śmiercią otrzymał tytuł marszałka wielkiego koronnego⁶⁴.

Za jego rządów Kolbuszowa przeżywała okres rozkwitu, czego najważniejszym przejawem było uzyskanie praw miejskich. Józef Karol Lubomirski wystarał się o przywileje królewskie na pięć jarmarków dorocznych i coty-

---

Historia 7, s. 214.

⁶² Z. Kuchowicz, *Żywoty niepospolitych kobiet polskiego baroku*, Łódź 1989, s. 79-89.

⁶³ K. Sarnecki, *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Dziennik i relacje z lat 1691-1696*, opr. J. Wołński, Wrocław 1958, s. 37, 244; J. Pietrzak, *Sprawa rozwodowa Teofili z Ostrogskich-Zasławskiej z Józefem Karolem Lubomirskim w latach 1695-1702*, „Klio”, 39 (2016), nr 4, s.103.

⁶⁴ A. Przyboś, *Lubomirski Józef Karol*, w: PSB, t. XVIII, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 26-27.

godniowe targi w każdą niedzielę. W 1700 roku wydał przywilej określający prawa i obowiązki mieszczan kolbuszowskich⁶⁵.

Obok tych niewątpliwych zasług dla rozwoju miasta i dóbr kolbuszowskich książę Józef Karol przyczynił się do rozślania młodego miasta jako siedziby awanturnika i skandalisty. To bowiem w zamku kolbuszowskim schronił się po opuszczeniu żony Teofli. W lutym 1695 roku przybył tutaj wraz z kochanką – panną z fraucymeru żony Zofią Korzeniowską⁶⁶. Towarzyszył mu starosta liwski Karol Oborski, który podobnie jak książę wiódł skandaliczne życie. Zamek w Kolbuszowej został wówczas przygotowany do obrony, bowiem Lubomirski obawiał się swoich szlacheckich sąsiadów, którzy mogliby zaatakować jego dobra. Książę „ludzi na dwór swój siłą naprzyjmował, piechotami węgierskimi zamek swój osadził z wielką ostrożnością aż do uprzykrzenia tak piechoty jak i rajtarii”⁶⁷. Zachowanie Lubomirskiego ściągnęło na niego gniew króla Jana III i oburzenie krewnych. W 1696 roku Teofila Lubomirska podjęła działania w celu uzyskania separacji, zaś do Kolbuszowej wysłano dokumenty w tej sprawie, na co książę Józef Karol zareagował bardzo gwałtownie, uderzając duchownego, który mu je dostarczył⁶⁸. W 1696 roku na księcia została nałożona ekskomunika, która objęła również towarzyszy jego ekscesów – Karola Oborskiego i sługę dworskiego Wazeńskiego. Konsystorz krakowski orzekł również dożywotnią separację Józefa Karola i Teofli Lubomirskich. Zofia Korzeniowska pozostała przy księciu do jego śmierci w 1702 roku⁶⁹.

Następcą Józefa Karola Lubomirskiego został jego jedyny żyjący syn Aleksander Dominik Lubomirski (1693-1720). Ze względu na jego małoletniość w chwili śmierci ojca zarząd nad licznymi dobrami należał do matki Teofli z Zasławskich-Ostrogskiej. Aleksander Dominik Lubomirski pełnił urząd starosty sandomierskiego i nosił tytuł VI ordynata ostrogskiego. Kolbuszową objął 13 czerwca 1713 r., własnoręcznie podpisując przywilej wystawiony przez ojca w 1700 roku. Zezwolił przy tym na osiedlanie się w mieście Żydów,

⁶⁵ D. Pustelak, *Właściciele majątności kolbuszowskiej*, s. 215.

⁶⁶ APK, Liber Baptisatorum 1682-1724, t. 3, k. 83v, 89v. Zofia Korzeniowska wraz z księciem Lubomirskim w okresie od lutego 1695 r. do marca 1796 r. występowali kilkakrotnie jako rodzice chrzestni dzieci szlachty z okolic Kolbuszowej i dworzan.

⁶⁷ K. Sarnecki, *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego*, s. 286; J. Pietrzak, *Sprawa rozwodowa*, s. 103-105.

⁶⁸ K. Sarnecki, *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego*, s. 321.

⁶⁹ ANK, Archiwum Sanguszków, teka 541, plik 15, s. 1-58; J. Pietrzak, *Sprawa rozwodowa*, s. 106-116.

co uaktywniło procesy osiedleńcze i gospodarcze⁷⁰.

Aleksander Dominik Lubomirski, ostatni męski przedstawiciel starszej linii Lubomirskich, zmarł bezpotomnie. Jego dobra przeszły do rąk siostry Marianny z Lubomirskich Sanguszkowej, od 9 kwietnia 1710 r. żony podskarbiego litewskiego Pawła Karola Sanguszki, którego poślubiła wbrew woli brata i rodziny Lubomirskich⁷¹.

C. Pod rządami Sanguszków

Objęcie przez Sanguszków dóbr należących do Lubomirskich, a związanych z ordynacją ostrogską, wywołało spór polityczny. Lubomirskich z młodszej linii poparła Familia Czartoryskich. Ostatecznie spór rozstrzygnął król August II Wettyn, który w 1721 roku przyznał prawa do spadku po starszej gałęzi Lubomirskich Mariannie z Lubomirskich i Pawłowi Karolowi Sanguszcze. Na decyzję królewską miał zapewne wpływ fakt, że Sanguszko był wiernym stronnikiem królewskim. Marianna Sanguszkowa, obejmując dobra po zmarłym bracie, oddała je w dożywotnie władanie mężowi. Od tego czasu właścicielami miasta Kolbuszowej zostali Sanguszkowie⁷².

Paweł Karol Sanguszko (1680-1750), książę na Białym Kowlu, Smolanach i Rakowie, pełnił urząd podskarbiego nadwornego litewskiego (od 1711 r.), marszałka nadwornego litewskiego (od 1713 r.), marszałka wielkiego litewskiego (od 1734 r.)⁷³. Wraz ze swoją trzecią żoną, Barbarą z Duninów Sanguszko, uchodził za największego mecenasa sztuki w XVIII-wiecznej Polsce. Sanguszkowie posiadali liczne zamki i pałace, w których rezydowali. Do najbardziej ulubionych należały siedziby w Lubartowie, Zasławiu i Kolbuszowej⁷⁴.

Paweł Karol Sanguszko okazał się dobrym gospodarzem dla Kolbuszowej i okolicznych miejscowości. Oddłużył majątek, ustabilizował funkcjonowanie władz miejskich w Kolbuszowej, umacniał działalność rzemieślników poprzez nadanie statutu cechowi wielkiemu. Miasto stało się również jedną

⁷⁰ M. Skowroński, *Kolbuszowa. Krótki zarys dziejów*, s. 10; D. Pustelak, *Właściciele majątności kolbuszowskiej*, s. 214.

⁷¹ D. Pustelak, *Właściciele majątności kolbuszowskiej*, s. 215-216; B. Popiołek, *Kobiety świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich*, Kraków 2003, s. 206-207.

⁷² D. Pustelak, *Właściciele majątności kolbuszowskiej*, s. 216.

⁷³ M. Skowroński, *Kolbuszowa. Krótki zarys dziejów*, s. 10.

⁷⁴ M. Butkiewicz, *Barbara z Duninów Sanguszkowa jako mecenas w schyłkowej epoce polskiego baroku*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 34 (2015), z. 1, s. 106; A. Jakuboszczak, *Sarmacka dama. Barbara Sanguszkowa (1718-1791) i jej salon towarzyski*, Poznań 2008, s. 105.

z jego ulubionych rezydencji, zwłaszcza w latach 30 i 40. XVIII wieku⁷⁵. Zarząd nad Kolbuszową i wsiami należącymi do tego klucza dóbr pozostawał w rękach księcia Pawła Karola do jego śmierci w 1750 roku⁷⁶.

Pałac kolbuszowski za czasów władania miastem Pawła Karola Sanguszki stał się rezydencją, w której właściciel i jego rodzina gościli dość często⁷⁷. W pałacu 12 stycznia 1729 r. zmarła druga żona księcia Marianna z Lubomirskich⁷⁸. Tutaj na świat przyszło pięcioro dzieci Pawła Karola Sanguszki z trzeciego małżeństwa z Barbarą z Duninów – synowie: Józef Paulin (ur. 1740 r.) i Hieronim (ur. 1743 r.) oraz córki: Konstancja (ur. 1736 r.), Anna (ur. 1739 r.) i Kunegunda (ur. 1746 r.)⁷⁹. Ponadto Sanguszko przyjmował w nim dostojników państwowych i dalszych krewnych. Z tego miejsca wydawał dokumenty regulujące zarządzanie dobrami rozsiانymi w różnych częściach Rzeczypospolitej. Sprowadzał tutaj artystów, którym zlecał wykonanie portretów rodzinnych. Prawdopodobnie w Kolbuszowej przebywał Paolo Fontana, nadworny architekt Sanguszków, który poprawiał błędy architektoniczne powstałe przy zakładaniu kotew (ankr) podczas modernizacji pałacu za czasów Józefa Karola Lubomirskiego. Na dworze Sanguszków w Kolbuszowej bywała poetka Elżbieta z Kowalskich Drużbacka⁸⁰.

Kolbuszowa w połowie lat 30. XVIII wieku stała się też miejscem ważnych dla Rzeczypospolitej wydarzeń politycznych w związku z konfederacją

⁷⁵ D. Pustelak, *Właściciele majątności kolbuszowskiej*, s. 216.

⁷⁶ *Testament Pawła Karola Sanguszki (1680-1750)*, w: *Testamenty książąt Lubartowiczów – Sanguszków. Wybór tekstów źródłowych z lat 1750-1876*, opr. J. M. Marszalska, W. Graczyk, Kraków 2011, s. 22.

⁷⁷ J. Rogulski, *Podróże i mobilność magnata epoki saskiej w świetle księgi skarbowej Pawła Karola Sanguszki z 1726 roku*, w: *Via viatores quaerit. Mobilność społeczna w dziejach krajów Grupy Wyszehradzkiej*, red. A. Teterycz-Puzio, L. Kościelak, E. Łączyńska, Słupsk 2016, s. 183.

⁷⁸ ANK, Archiwum Sanguszków, rkps 486, s. 21.

⁷⁹ APK, Liber Natorum 1724-1742, t. 4, k. 156v, 183v, 193; Liber Baptisatorum 1743-1772, t. 5, k. 5v, 33. Według wpisów w księgach chrztów w Kolbuszowej urodziło się pięcioro dzieci Pawła Karola Sanguszki i Barbary z Duninów: 16 VI 1736 r. urodziła się córka Konstancja Antonina Barbara (zm. w styczniu 1737 r.), 19 VI 1739 r. córka Anna Michalina Ewa, 22 VI 1740 r. syn Józef Paulin Adam, 4 IV 1743 r. syn Hieronim Adam Izydor Wincenty Stanisław Kostka, 27 II 1746 r. córka Kunegunda Bronisława Onufria Kazimiera Ksawera. Według A. Jakuboszczak (*Sarmacka dama. Barbara Sanguszkowa*, s. 42-43) w Kolbuszowej urodziło się przynajmniej czworo (Anna Michalina Ewa, Józef Paulin, Hieronim Izydor Wincenty Stanisław Kostka Adam, Kunegunda) z dziesięciorga jej dzieci.

⁸⁰ E. Marczevska-Stańdowa, *Listy Elżbiety Drużbackiej*, w: *Miscellanea z doby Oświecenia*, Wrocław 1960, s. 34, 35, 48; R. Borkowski, *Dzieje rodu Lubomirskich z Głogowa Małopolskiego*, Głogów Małopolski-Rzeszów 2020, s. 268, 269, 271, 276; J. Skrabski, *Paolo Fontana nadworny architekt Sanguszków*, Tarnów 2007, s. 59; A. Jakuboszczak, *Sarmacka dama. Barbara Sanguszkowa*, s. 162-163.

mi wojskowymi zawiązywanymi po stronie Stanisława Leszczyńskiego, a przeciw Sasom i Rosji. Sanguszko pozostawał wprawdzie stronnikiem Sasa, ale w Kolbuszowej i okolicach operowały oddziały stronników Leszczyńskiego⁸¹. 7 stycznia 1734 r. przebywał w mieście ks. Stanisław Konarski, który ogłosił tu manifest przeciwko koronacji króla Augusta III⁸². W tym samym czasie przebywały w Kolbuszowej oddziały popierające Leszczyńskiego pod dowództwem regimentarza generalnego Józefa Potockiego. 5 stycznia Potocki wydał w Kolbuszowej manifest skierowany do wojsk koronnych pozostających pod jego dowództwem, aby podlegli mu żołnierze zjechali do Kolbuszowej do 12 stycznia. Wkrótce jednak wyjechał stamtąd do Jarosławia⁸³. W drugiej połowie listopada 1734 roku przebywała w Kolbuszowej Rada Konfederacji generalnej dzikowskiej. W mieście odbywały się jej posiedzenia i stąd wysyłano poselstwa do stanów skonfederowanych litewskich i do Stanisława Leszczyńskiego⁸⁴.

Następcą Pawła Karola i Marianny z Lubomirskich Sanguszków w Kolbuszowej został ich syn Janusz Aleksander Sanguszko (1712-1773), obdarzony w 1735 roku godnością miecznika litewskiego, a od 1750 roku marszałkostwem nadwornym litewskim. W latach 1730-1732 odbył *grand tour* po krajach Rzeszy Niemieckiej. Warto zaznaczyć, że w tę podróż edukacyjną wyruszył z pałacu w Kolbuszowej 16 kwietnia 1730 r. po rannej Mszy św. i błogosławieństwie proboszcza kolbuszowskiego⁸⁵. Po dojściu do pełnoletności ojciec przekazywał najstarszemu synowi władztwo nad kolejnymi dobrami położonymi w kilku województwach Rzeczypospolitej, należącymi do dziedzictwa po matce i wuju Aleksandrze Dominiku Lubomirskim, aż 12 grudnia 1738 r. oddał mu zarząd nad ordynacją ostrogską⁸⁶. W przeciwieństwie do ojca Janusz Aleksander Sanguszko okazał się utracjuszem pozbawionym zmysłu gospodarskiego. Bardzo szybko doprowadził do utraty znacznych dóbr przez udzielane zastawy⁸⁷. Janusz Aleksander Sanguszko, ożeniony przez

⁸¹ A. Lisek, *Aktywność obozu stanisławowskiego w województwie sandomierskim w latach 1733-1736*, w: *Od Lwówka Śląskiego do Lwowa. Studia i materiały z dziejów południowej Polski*, red. Z. Budzyński, Rzeszów 2012, s. 284.

⁸² K. Skowroński, *Gdy Kolbuszowa (z Tarnobrzegiem) była – na krótko – stolicą*, „Biuletyn”, 1 (1965), s. 64.

⁸³ A. Lisek, *Obóz stanisławowski w województwie ruskim w okresie bezkrólewia i wojny o tron polski w latach 1733-1736*, Kraków 2014, s. 74.

⁸⁴ Tamże, s. 97; M. Skowroński, *Kolbuszowa. Krótki zarys dziejów*, s.11.

⁸⁵ ANK, Archiwum Sanguszków, rkps 493, s. 1.

⁸⁶ M. Skowroński, *Kolbuszowa. Krótki zarys dziejów*, s.10.

⁸⁷ D. Pustelak, *Właściciele majątności kolbuszowskiej*, s. 216–217; J. Półciwarteł, *Majątność kolbuszowska*, s. 79.

ojca z Konstancją z Denhoffów, znany był współczesnym ze skłonności homoseksualnych⁸⁸. W 1750 roku w liście do zarządcy dóbr położonych w województwach sandomierskim i ruskim Andrzeja Wiesiołowskiego polecił mu zawiadomić małżonkę, że „z nią mieszkać nie chcę i nie mogę”. Chciał wnieść prośbę o unieważnienie małżeństwa, ale ostatecznie wymaganej procedury nie przeprowadzono⁸⁹.

Jeśli chodzi o Kolbuszową, to według ostatniej woli Pawła Karola Sanguszki, spisanej w 1743 roku, miała ona przejść, podobnie jak Opatów, Ostrowiec, Jarosław, Rzemień, Nawojowa, Grabie, pałace w Warszawie i Lublinie oraz kamienica Pod Baranami w Krakowie, pod władanie spadkobiercy dopiero po jego śmierci, która nastąpiła 14 kwietnia 1750 r.⁹⁰

Dzięki Januszowi Aleksandrowi Sanguszcze na początku 2. połowy XVIII wieku Kolbuszowa zwróciła uwagę społeczeństwa szlacheckiego w Rzeczypospolitej w związku z rozdawnictwem dóbr ordynacji ostrogskiej (*transakcja kolbuszowska*). 7 grudnia 1753 r. do pałacu w Kolbuszowej zjechali się przedstawiciele najznakomitszych rodów polsko-litewskich, zaś Janusz Aleksander Sanguszko, łamiąc prawo, dokonał podziału majątku ordynacji, dzieląc ziemię między spokrewnionych z nim magnatów. Najwięcej zyskali Lubomirscy, z których siedmiu otrzymało 14 miast i 449 wsi. Akt ten odbił się szerokim echem w Rzeczypospolitej, stając się przedmiotem obrad sejmów oraz doprowadzając do waśni i procesów sądowych. Ostatecznie dopiero na sejmie w 1766 roku zatwierdzono postanowienia *transakcji kolbuszowskiej*, co oznaczało rozpad ordynacji ostrogskiej⁹¹.

Kolbuszowa, chociaż nie należała do dóbr ordynackich, została oddana młodszej linii Lubomirskich – gałęzi z Janowca nad Wisłą, reprezentowanej przez miecznika koronnego, starostę kazimierskiego i barskiego Antoniego Benedykta Lubomirskiego. Stało się to na mocy aktu zawartego w Zasławiu 23 sierpnia 1753 r. Powodem przekazania Lubomirskiemu dóbr należących

⁸⁸ J. Kitowicz, *Pamiętniki, czyli Historia polska*, opr. P. Matuszewska, kom. Z. Lewinówna, Warszawa 2009, s. 63-65; M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. I: 1714-1757, opr. B. Królikowski, komentarz Z. Zielińska, Warszawa 1986, s. 428; J. Pietrzak, „Cokolwiek serca i afektu Pańskiego mieć dla siebie upraszam”. *Dzieje romansu księcia Janusza Aleksandra Sanguszki z jego sekretarzem Kazimierzem Chylińskim*, „Klio”, 27 (2013), nr 4, s. 11-31.

⁸⁹ LNNB, f. 5, dz. 2, Sanguszko Janusz. List do Wiesiołowskiego łowczego wieluńskiego 1750, rkps 2464, s. 2-3.

⁹⁰ ANK, Archiwum Sanguszków, teka 20, plik 34, s. 4; *Testament Pawła Karola Sanguszki (1680-1750)*, w: *Testamenty książąt Lubartowiczów – Sanguszków*, s. 22.

⁹¹ *Volumina legum*, t. VII, Petersburg 1780, s. 215-217; J. Długosz, *Transakcja kolbuszowska 1753 r. i jej skutki społeczno-polityczne*, w: *Z dziejów kryzysu państwowości polskiej u schyłku XVII i w XVIII w. Postulaty badawcze*, red. A. Skrzypietz, J. Kurek, Bytom 1997, s. 25-26.

do klucza kolbuszowskiego i klucza lipowieckiego były długi Sanguszeki. Za oba te kompleksy majątności nowy posiadacz miał zapłacić 700 tys. złp, z czego 520 tys. do rąk marszałka nadwornego litewskiego, a resztę sumy wierzycielom⁹². Być może wywiązanie się z zawartego kontraktu przysporzyło obu stronom trudności, bo do 1760 roku książę Sanguszeko był jeszcze obecny w funkcjonowaniu Kolbuszowej, wystawiając przywilej (3 sierpnia 1760 r.) potwierdzający oddawanie dziesięciny przez mieszczan i przedmieszczan na rzecz parafii oraz regulując relacje ze społecznością żydowską (8 września 1760 r.)⁹³.

Za swoją główną siedzibę po 1753 roku książę Janusz obrał Dubno. Marszałek nadworny litewski i ostatni ordynat ostrogi Janusz Aleksander Sanguszeko zmarł bezpotomnie w 1773 roku⁹⁴.

D. Kolbuszowa w majątności ks. Marcina Jerzego Lubomirskiego

Mimo że w latach trwania sporów wokół *transakcji kolbuszowskiej* oficjalnie właścicielem miasta pozostawał Sanguszeko, to jednak „panem na Kolbuszowej” w 1759 roku tytułował się Antoni Benedykt Lubomirski. Przed swoją śmiercią w lipcu 1761 roku i pod nieobecność syna ze związku z Anną z Ożarówkich – Jerzego Marcina Lubomirskiego (1738-1800) książę Antoni Lubomirski zarząd nad majątnością kolbuszowską przekazał bratu – staroście olsztyńskiemu Franciszkowi Ferdynandowi Lubomirskiemu⁹⁵.

Jerzy Marcin Lubomirski po powrocie do Rzeczypospolitej wraz z żoną Anną z Hadików i córką Łucją Franciszką przejął zarząd nad Kolbuszową i okolicznymi dobrami. Między 12 a 18 czerwca 1766 r. Lubomirski przebywał w pałacu kolbuszowskim, skąd zatwierdzał i wydawał przywileje dla miasta i parafii⁹⁶. W okresie trwania konfederacji barskiej Lubomirski uczynił z Kolbuszowej bazę zaopatrzeniową i wypadową dla wojsk konfederackich, co spowodowało ruinę miasta i okolicznych dóbr. 8 maja 1768 r. książę pojawił się w Kolbuszowej i spotkał się z marszałkiem ziemi sanockiej Jakubem Kor-

⁹² ANK, Księgi ziemskie pilzneńskie, sygn. 92, s. 175-177.

⁹³ AKMK, Acta Officialia, sygn. 202, s. 476-478; APK, Liber documentorum Ecclesiae Kolbuszoviensis 1651-1888, s. 50-53; S. Zych, B. Walicki, *W okresie staropolskim*, w: *Parafia kolegiacka Wszystkich Świętych*, s. 47.

⁹⁴ D. Pustelak, *Właściciele majątności kolbuszowskiej*, s. 217.

⁹⁵ LNNB, f. 5, Autografy Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, dz. 2, Skrypt odstępujący dobra Kolbuszowa Ferdynandowi Lubomirskiemu staroście olsztyńskiemu, 1761, rkps 2228, b.s.; D. Pustelak, *Właściciele majątności kolbuszowskiej*, s. 217.

⁹⁶ M. Skowroński, *Kolbuszowa. Krótki zarys dziejów*, s. 12; S. Zych, *Na ojczystej i obcej ziemi. Książę Marcin Jerzy Lubomirski (1738-1800)*, Rzeszów-Kolbuszowa 2020, s.50.

win Bronickim. Z terenu miasta i dóbr kolbuszowskich zaciągano chorągwie konfederackie. Wojsko konfederackie wsparły nadworne oddziały księcia Marcina w liczbie 600 ludzi. Na ich rzecz Lubomirski przekazał cały arsenał kolbuszowski. Poddani z majątności kolbuszowskiej przez 6 tygodni pracowali przy „sypaniu szanów” w mieście. Sam książę został generalnym regimentarzem trzech województw: krakowskiego, sandomierskiego i ruskiego oraz feldmarszałkiem wojsk konfederackich. Brał udział w działaniach konfederacji w Krakowie, a po przegranej pod Makowem schronił się na Węgrzech, skąd jego oddziały dokonywały łupieżczych najazdów. We wrześniu 1768 roku wydawał manifesty wzywające do udziału w walkach i tłumaczące podjęte przez siebie decyzje. W odwecie za rozboje Lubomirskiego inne oddziały konfederackie w 1769 roku zniszczyły Kolbuszową. Działania konfederackie w rejonie Kolbuszowej prowadzono w lecie 1769 roku. Oddział Lubomirskiego wslawił się bitwą z Rosjanami pod Pobitnem stoczoną 13 sierpnia 1769 r. Ostatecznie jednak został pokonany przez Rosjan kilka dni później pod Rzemieniem. Gdy w 1769 roku władze monarchii habsburskiej zabroniły Lubomirskiemu pobytu na swoim terenie, schronił się na Śląsku. O pobycie wojsk konfederackich w Kolbuszowej świadczył wpis o śmierci w 1770 roku „konfederata” rotmistrza Antoniego Bojaneckiego w metrykach parafii kolbuszowskiej⁹⁷.

W 1772 roku, po dokonaniu I rozbioru Polski, do Kolbuszowej na czele wojsk austriackich wkroczył teść Lubomirskiego feldmarszałek Andrzej Hadik. Chciał on uchronić przed dewastacją dobra kolbuszowskie, które w świetle kontraktu ślubnego Anny Marii Hadikówny i Jerzego Marcina Lubomirskiego w chwili śmierci męża lub rozwodu, miały przypaść jego córce tytułem odprawy. Dzięki Hadikowi zdjęto z tych dóbr sekwestr, którzy nałożono za udział ich właściciela w konfederacji barskiej. Do 1776 roku Marcin Lubomirski sprzedał trzy najbardziej dochodowe wsie z klucza kolbuszowskiego – Cmolas, Trzęsówkę i Werynię, zaś w 1777 roku, w związku z rozwodem pary książęcej, pozostałe dobra kolbuszowskie przeszły na rzecz Anny Marii Lubomirskiej⁹⁸.

⁹⁷ APK, Liber Mortuorum 1745-1783, t. 1, s. 98; LNNB, f. 141 – Zbiór Aleksandra Czołowskiego, dz. I, Expensa gruntowe wsi Cmolas z 1777 r., rkps 2238, s. 8; *Materyały do konfederacji barskiej r. 1767-1768*, zeb. S. Morawski, Lwów 1851, s. 177, 235, 245-252; M. Śliwa, *Konfederacja barska od Spiszu po Bieszczady*, Kraków 2019, s. 14-20, 26; S. Zych, *Na ojczystej*, s. 61-87.

⁹⁸ CPAH, f. 166, Tabuła Krajowa, op. 1, sp. 5218, s. 169-176; f. 166, op. 1, sp. 4565, s. 39-51; M. Skowroński, *Kolbuszowa. Krótki zarys dziejów*, s.13.

2.2. Rezydencja pańska

Za czasów rządów Stanisława Lubomirskiego rozpoczęto w Kolbuszowej wznoszenie rezydencji rodowej. Usytuowana została na płaskim wyniesieniu ponad doliną rzeki Nil, na zachodnim krańcu niwy „Pański łąn”⁹⁹. W źródłach z XVII i XVIII wieku siedzibę Lubomirskich i Sanguszków nazywano wymiennie zamek lub pałac.

Rezydencja pałacowo-ogrodowa zajmowała teren o wymiarach 156 m x 110 m. Otoczona była fosą o szerokości 10 m, do której doprowadzono wodę z cieką od strony Weryni, zaś jej nadmiar odprowadzano z fosi dwoma kamiennymi przepustami do stawu Gat. Właśnie na kamiennym zworniku przepustu zasypanego pod koniec XIX wieku miała widnieć data 1645, łączona z czasem budowy rezydencji. Nie wiadomo, kto był autorem rozwiązania architektonicznego pałacu. Na dworze Lubomirskiego pracowali architekci włoscy, m.in. Maciej Trapola (zm. 1637 r.). Wiele do powiedzenia mógł mieć sam właściciel, któremu sztuka architektury, zwłaszcza wojskowej, nie była obca¹⁰⁰.

Prace budowlane rozpoczęto zapewne w latach 30. XVII wieku. Do 1642 roku wzniesiono pałac na podmurówce o jednej kondygnacji na planie wydłużonego prostokąta, usytuowany na koronie skarpy tworzącej bok kurtyny zachodniej i frontem zwrócony na zachód, w kierunku późniejszego miasta. Na jego przedpolu powstało Podzamcze¹⁰¹.

Za Aleksandra Michała Lubomirskiego do 1654 roku przebudowano dwór, w którym zlokalizowano kaplicę. Nadbudowano w nim drewniane, mdrzewiowe piętro nad starym, murowanym parterem. Na wschód od dworu założono kwaterowy ogród włoski. Zniszczenia z czasów potopu szwedzkiego i najazdu Jerzego II Rakoczego zatrzymały postępy w realizacji założenia rezydencjonalnego na kilkanaście lat. Przed śmiercią Aleksander Michał Lubomirski wybudował na przedpolu dworu (pałacu) trzy oficyny dla służby dworskiej. Uformowany został dziedziniec, który łączył z dworem drewniany most nad fosą. Prostopadle do dworu usytuowane były dwie parterowe, drewniane, otynkowane oficyny na podmurówce z kamieni, częściowo podpiwniczone, mieszczące pokoje gościnne i pomieszczenia gospodarcze. Do oficyny two-

⁹⁹ J. Bardan, *Zabudowa miejska Kolbuszowej do 1939 r.*, s. 40.

¹⁰⁰ M. Książek, *Miasta prywatne*, s. 21, 128, 130; J. Długosz, *Mecenat kulturalny i dwór Stanisława Lubomirskiego wojewody krakowskiego*, Wrocław 1972, s. 125.

¹⁰¹ M. Skowroński, *Kolbuszowa. Krótki zarys dziejów*, s. 7, 16; M. Książek, *Miasta prywatne*, s. 21, 128.